

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІКО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПОВСТАНСТВА

1917-1920 роки характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян у губерніях Півдня України. В цьому регіоні він проявив себе у таких напрямках: березень-червень 1917 – аграрний; весна-зима 1918 – антигетьманський; весна-літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919 – зима 1920 року – антиденікінський. Антибільшовицький і антиденікінський напрями – складова частина єдиного повстансько-партизанського руху українських селян. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили місцевий характер, і були спрямовані проти будь-якої з існуючих влад, чи то більшовицької, чи то денікінської. Окремою сторінкою повстанства були бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли протягом громадянської війни. Отже, в період 1917-1920 років на Півдні України слід виділити такі напрями повстанського руху селян: головні – аграрний, антигетьманський, антибільшовицький та антиденікінський, перехідні – селянський та бандитський.

Повстанський рух селян Півдня України осені 1919 – зими 1920 років мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був дуже строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною. Ще складнішим, ніж типологія, є питання про кількість антиденікінських повстань на Півдні України. Даних про їх навіть приблизну чисельність не виявлено, та й підрахувати всі прояви повстанського руху селян дуже важко, бо переважна їх кількість взагалі не фіксувалася.

Тому можемо опиратися лише на власні, дуже приблизні статистичні дані, за якими було встановлено, що антиденікінських повстань в Україні було 321 [1]. Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи:

власне селянські загони – 76, більшовицькі – 85, боротьбистсько – борбистські – 32, національні – 17, формування державною типу – 2, махновські (тільки на Півдні України) – 44. Крім цього, 65 повстань залишилися невизначеними в типологічному плані. Певну їх кількість займають бандитські формування. Серед проденікінських виступів можна виділити два головних типи: загони «куркульської самооборони»; при білогвардійському керівництві [2], та релігійні виступи [3]. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення [4].

Процес організації повстанських загонів виглядав таким чином: організатори обходили всіх найбільш революційно налаштованих селян, а також потерпілих від денікінщини. З них створювалося головне ядро – 20-50 осіб. Вдень активісти і учасники повстання нічим себе не проявляли. Робота велася вночі. Створивши осередок, організатори встановлювали зв'язки з сусідніми селами. Через 2-3 тижні цілі волості були покриті густою сіткою таких бойових осередків, які давали в сукупності 5-6 озброєних формувань, кількістю до 2 000 бійців [5]. Подібна система, без жорсткої централізації, не заважала повстанцям кожного села діяти окремо, або навіть скочуватися до мародерства.

У деяких випадках процес організації йшов далі – повсталі волості об'єднувалися між собою, і в результаті майже цілі повіти ставали поза денікінською владою [6]. В таких повітах денікінська мобілізація ігнорувалася, накази білогвардійського командування не виконувалися. Партизанські загони на місцях були зв'язані, з одного боку, з повітовими центрами, а з іншого – з польовими штабами Червоної армії. Червоних у той період розглядали не як силу, що йде завойовувати село, а як знаряддя допомоги [7]. Окремі загони, які вносили в тил добровольців великий розвал, відкрито боролися за радянську владу, але без «комісарів».

Причини початку розгортання широкомасштабного повстанського руху слід шукати в економіко-політичній ситуації часів Української національної революції.

У березні 1917 року в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша у XX столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 роках Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головною причиною такої ситуації була недостатньо широка база державотворення. Негативний вплив на розвиток подій мала недооцінка необхідності створення міцної національної армії, здатної захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати анархію [8]. Центральна Рада не зуміла належним чином

вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромно-анархістських методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку. Ця обставина згубно відбилася на боєздатності українізованих частин армії.

Боротьба за збереження державної незалежності України, яка вилилася у жорстоку і кровопролитну війну 1918-1920 років, була логічним продовженням національно-демократичної революції, яка цю незалежність проголосила. У війні діяла велика кількість сил. Одні з них добивалися збереження і розбудови незалежної української держави, інші боролися за включення України до складу інших держав, а повсталих селян цікавило: де можна взяти землю і як покращити своє становище [9], незалежно від центральної влади. На позиції державної незалежності після певної еволюції стала Українська Центральна Рада [10]. Самостійницької позиції дотримувався гетьман П. Скоропадський і його прибічники [11]. Як самостійницька сила, виникла і діяла Директорія УНР. За національну незалежність України виступали українські комуністичні партії. Відкидали ідею незалежності і боролися за включення України до складу Росії білогвардійці [12]. Вони мали певну підтримку в Україні, хоч за походженням – це була позаукраїнська сила. Російські білогвардійці спиралися також на підтримку Антанти, яка не визнавала української незалежності. З антиукраїнських позицій виступали правлячі кола Польщі, що прагнули до розширення кордонів своєї держави за рахунок України. Державну незалежність України відмовлялися визнавати і більшовики, які також діяли як позаукраїнська партія, хоча і мали в Україні своїх прихильників.

Особлива позиція була в українського селянства. Його представники були в усіх головних політичних силах того часу, проте, виявляли і власну ідеологію. Так, махновці відкидали необхідність існування центральної влади взагалі, а частина селян замкнулася на місцевих інтересах.

Згідно з Третім Універсалом Центральної Ради оголошувалося скасування приватної власності на «поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні» [13]. Ці землі мали перейти в руки селян без викупу.

Така політика викликала вороже ставлення заможних землевласників до Центральної Ради [14]. Через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло «свавільне захоплення земель» і залишало землевласникам 40 десятин землі [15]. Люмпенізовані

верстви села та частина членів Ради, які потрапили під вплив більшовиків [16], виступили проти законопроекту і від нього довелося відмовитись. Спроби Центральної Ради провести аграрну реформу мирними методами були сприйняті сільським люмпен-пролетаріатом як захист поміщиків та заможних селян.

На 1917 рік українське селянство можна поділити на три групи: біднота – 60,3 % від загальної кількості селянських дворів, середняки – 24,2 %, заможні – 15,5 % [17]. Цей поділ має наближений характер і більше відбиває майнову диференціацію селянства, ніж класове розшарування. За нашими даними картина була ще складнішою. Так, на Півдні України кількість заможних селян становила 22 % [18], а схема розшарування мала такий вигляд: сільський люмпен-пролетаріат (0 десятин), бідняк (1-2,2), середняк (2,2-6), заможний селянин (6-25,5), «куркуль» (більше 25,5 десятин).

З січня 1918 року в Україні до влади прийшли більшовики, які здобули велику популярність проведенням аграрної революції. Перетворення на селі відбувалися згідно з «Декретом про землю», що був прийнятий на II-му Всеросійському з'їзді Рад і проголошував знищення приватної власності на землю. Поміщицькі землі передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових Рад селянських депутатів аж до скликання Всеукраїнських Установчих зборів [19]. Для конкретного виконання заходів з аграрного питання був прийнятий есерівський «Приблизний наказ», який складався з 242 наказів, що включали в себе експропріацію поміщицьких маєтків, заборону найманої праці, купівлі-продажу землі, «зрівняльний розподіл землі... виходячи з місцевих умов, по трудовій та споживчій нормі» [20]. Аналогічно до цього видавали свої законодавчі акти і більшовики України.

Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 року пунктом 6 проголошував: «Всі землі поміщиків з усім живим та мертвим інвентарем повинні бути негайно відібрані у поміщиків і безкоштовно передані селянам» [21]. Усього селяни України мали одержати 15 млн десятин поміщицької, державної, удільної та церковної землі [22].

У перший свій прихід більшовицька радянська влада мала симпатії серед усіх прошарків села, були навіть задоволені заможні селяни. Ліквідація поміщицького землеволодіння автоматично залишала їх єдиними великими землевласниками на селі. Звичайно, раділи і бідняки, які отримали давно очікувану землю.

Спроби Гетьманату та Директорії УНР провести свої аграрні реформи не мали успіху. Відразу після гетьманського перевороту [23] великі

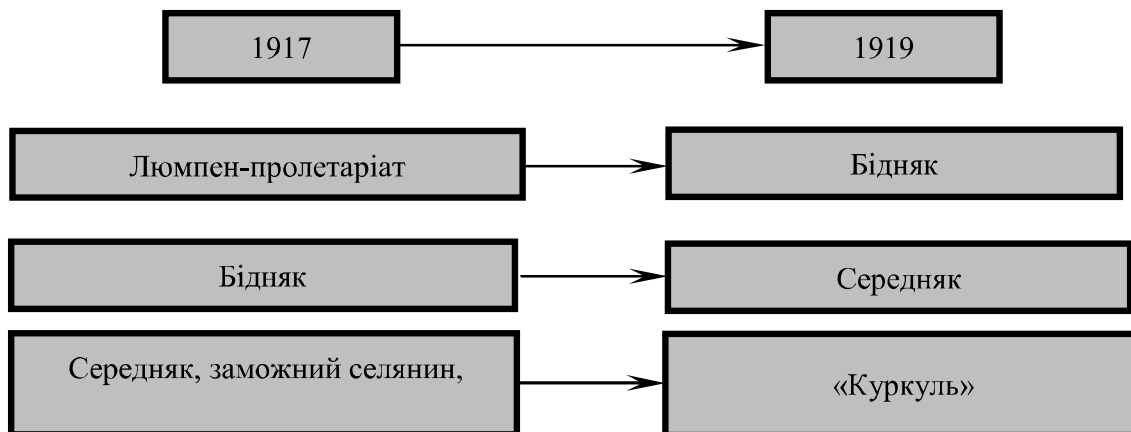
землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд із цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 року), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викуплених земель. Ця консервативна аграрна програма не була сприйнята більшістю населення.

Директорія УНР за короткий час (місяць) оволоділа Україною, виступаючи проти денікінщини та більшовизму, що не завадило їй спиратися на повстале селянство та більшовицькі гасла з аграрного питання [24]. Проте подальший курс Директорії УНР виявився непослідовним. Вона намагалася вилучити землю у поміщиків без викупу, пообіцявши їм компенсацію на агротехнічні вдосконалення і залишила ділянки по 15 десятин у заможних селян. Для бідноти та поміщиків такі заходи були непопулярними.

Боротьба за державну незалежність України завершилася поразкою, бо політична, культурна і економічна криза суспільства спричинили кризу національну [25]. Одним із головних проявів економічної кризи було невирішеність аграрного питання. Селянство, мало розуміючи боротьбу за незалежність, вимагало розподілу поміщицьких латифундій та безкоштовної роздачі землі. Ці вимоги не були виконані самостійницькими владами, тому переважна частина селянства на початку 1919 року підтримала більшовиків.

Навесні 1919 року до влади в Україні знову прийшли більшовики. Їх аграрна реформа змінила соціальний зміст сільських прошарків, що особливо негативно вплинуло на становище та долі селян у подальші роки. В селі за більшовицькими мірками йшла політика класового розшарування. Виник поділ селянства на три групи: бідноту, середнє селянство і «куркульство». В основу цього поділу поклалися дані про кількість землі, тягла і реманенту, яким володів селянин. До 5 десятин – бідняк, від 5 до 10 – середняк і понад 10 – «куркуль». При цьому не враховувався кількісний склад сім'ї, ще менша увага зверталася на якість землі, рівень агрокультури. При такій класифікації на один рівень ставився селянин із 5-ма десятинами землі і люмпенізований (часто кримінальний прошарок населення), який ніколи не працював на землі і буквально тільки-но її отримав. Під категорію «куркуль» підпадали селяни, що мали 10 десятин землі /за поділом 1917 р. – середнє і заможнє селянство/, а також ті, що мали сотні десятин. Як бачимо, умовність такого розподілу очевидна.

Якщо порівняти схеми розшарування українського селянства в 1917 і 1919 рр., то створюється така картина переходу:

Виходячи з такого поділу, розподіл селянських господарств у Південній Україні був приблизно таким: бідняцькі господарства – 19 %, середняцькі – 25 %, так звані «куркулі» – 56 %. Всього по Таврійській і Херсонській губерніях із загальною кількістю сільського населення 4 40 тис. осіб заможних селян було більше 2 466 тис. Через деякий час їх назвали «куркулями» [26].

Другий прихід влади більшовиків в Україну (1919) був зовсім не таким, як перший. З обіцяних 15 млн десятин землі селяни одержали лише 5 млн найменш родючих і непридатних для господарювання земель [27]. Приблизно 2,5 млн десятин землі залишилися для радгоспів. Одержані землі не задовольнили запитів селянства. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею влада ставила перехід до колективного її обробітку [28].

У цілому аграрна політика більшовиків не виправдала сподівань трудового селянства. Своє майбутнє селяни пов'язували не з колективним господарством, яке вводилося з силою, а індивідуальним. Не покращила становища і політика «воєнного комунізму», яка показала антиукраїнську та антиселянську сутність більшовизму. Проти більшовиків піднявся повстанський рух селян, який знову допоміг новій владі прийти в Україну.

Денікінський режим, який з кінця серпня 1919 року утвердився в Україні [29], був найгіршим для селянства. Аграрна політика білогвардійщини передбачала відновлення поміщицької власності на землю. У майбутньому денікінці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишивши поміщикам досить значні земельні площі [30]. Денікінська політика викликала незадоволення українських селян, яке не забарилося перерости у повстанський рух.

Великий вплив на українське селянство мали партії, що утворилися внаслідок внутрішньопартійного розмежування [31]. Якщо їх розставити за питомою вагою в ситуації 1919 – початку 1920 років в Україні, то це виглядало б так:

1. Комуністична партія (більшовиків) України.
2. Українська Комуністична партія (боротьбистів).
3. Українська Комуністична партія (укапісти).
4. Анархісти (махновський напрям).

Українська Партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) [32].

Вплив інших партій, зокрема правих кадетів, був значно меншим.

На Півдні України найбільший вплив на селянство мали боротьбисти і борбисти, який особливо посилювався восени 1919 року. Чисельними їх організації були на Херсонщині та Одещині [33]. З 1919 до 1920 року боротьбистів збільшилось з 472 до 15 000 членів, а борбистів після утворення нової партії – з 6 000 до 7 700 [34]. Комуністи-боротьбисти виступали за незалежну Україну [35], проти єврейських погромів [36]. Велика популярність боротьбистів пояснюється тим, що вони були суто національною політичною партією і їх можна вважати передвісниками націонал-комунізму в Україні [37].

Крім того, боротьбисти та борбисти були радянськими партіями [38] і брали активну участь в антиденікінському повстанському русі селян.

Партія боротьбистів утворилася в травні 1918 року на IV-му з'їзді української партії есерів [39]. Саме тоді українські есери поділилися на дві партії – правих і лівих. Лідери лівих В. Блакитний, Г. Михайличенко, А. Любченко, А. Шумський проголосили ідейний розрив з УПСР і почали видавати власну газету «Боротьба». На з'їзді партії в березні 1919 року боротьбисти взяли назву – Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів, а в серпні 1919 року, після об'єднання з УСДРП (ліві незалежники), виникла нова партія – Українська Комуністична партія (боротьбистів).

Легально існувала також Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Вона виникла в березні 1919 року в результаті розколу Української партії лівих соціалістів-революціонерів – української гілки загальноросійської партії лівих есерів [40]. Її лідерами були В. Качинський, Є. Терлецький, М. Алексєєв, а центральним виданням – газета «Борьба».

Про великий вплив лівих українських партій свідчать і роботи В. Леніна: «Нам потрібен блок з селянством України, і для того, щоб цей блок здійснився, ми повинні вести полеміку з боротьбистами» [41]. Це була цитата періоду жорстокої громадянської війни, коли стало зрозумілим, що політична ізоляція соціалістичних партій негативно сприймається населенням, і їм були надані місця в різноманітних повстанках [42]. Коли ж денікінщина за допомогою селянства та його партій боротьбистів і борбистів була розгромлена, змінився і

характер висловів В. Леніна. Боротьбистів починають звинувачувати в «контрреволюційності» [43], а їх підтримку повстанського руху трактують як «допомогу білим» [44].

Жодна з існуючих влад, крім більшовицької, на першому етапі, і то частково, не змогла вирішити аграрне питання. Тому селяни були змушені піднятися на повстансько-партизанську боротьбу за землю [45] та селянську владу. Опір виникав стихійно – у відповідь на засилля існуючої влади: продрозверстку більшовиків чи «третьої сніп» денікінців. І саме на цьому етапі рух був суто селянським. Дуже швидко, під впливом партій більшовиків, боротьбистів, борбистів, анархістів, «незалежників» та сільських активістів, а також складної політичної ситуації повстанський рух набував певного напрямку – антибільшовицького чи антиденікінського або скочувався до грабунків. Хоча і тоді інколи проявлялися традиції «селянської вольниці», зі спробами діяти самостійно, не підкоряючись партійній дисципліні або «закону натовпу».

По всій Україні почали діяти загони під керівництвом отаманів, частина яких була пройнята духом козацького романтизму [46]. Одні віддавали перевагу національним гаслам, інші – більшовицьким чи радянським (без комуністів), багато хто не раз переходив з одного боку на інший, і всіх турбувало те, як захистити інтереси своїх сіл та околиць. Отамани, в своїй більшості, не визнавали ніякої влади і вважали вищим законом тільки себе [47]. Наймогутніший повстансько-партизанський рух розгорівся в південних степах, де жили найзаможніші селяни.

Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які увесь час нападали вороги, і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [48]. Розпочався цей рух ще в 1917-1918 роках і продовжувався без перерви до 1923 року [49]. Деякі виступи існували до 1930 року, хоча в той період домінував уже кримінальний бандитизм [50].

Особливого розмаху повстанський рух набув на Півдні України у 1919-1920 роках. Його найяскравішими проявами були антибільшовицький і антиденікінський напрями [51]. Весна і літо 1919 року – це період антибільшовицьких повстань, які продовжувалися і після приходу денікінських військ. Із встановленням білогвардійської влади повстанський рух змінив свій напрям, і восени 1919 – взимку 1920 року став антиденікінським.

Південь України мав свої особливості, чим істотно відрізнявся від інших регіонів. Його специфіка полягала не лише у більш масштабному повстансько-селянському русі, а й у незначному впливові українських самостійницьких сил: Гетьманату та Директорії УНР. Фактично на

Півдні України в 1919-1923 роках політичну ситуацію визначали більшовики, білогвардійці та повстанці. Причини розгортання анти-більшовицького та антиденікінського руху селян можна зрозуміти лише з детального розгляду політики цих режимів щодо села, впливу партій та зміни настроїв селянства.

На III-му з'їзді Рад України була прийнята продовольча програма, запропонована О. Шліхтером. За нею встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба та тверді ціни. Згідно з декретом уряду України «Про організацію продовольчої справи на Україні», приватна торгівля хлібом, цукром, сіллю та чаєм заборонялася. Пізніше О. Шліхтер писав, що проведення декрету на місцях було важким, так як в українському селі не впевнилися в міцності радянської влади [52]. Цей декрет найсильніше вдарив по Південній Україні, де продаж збіжжя був головним джерелом задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства. З вирощеного хліба в Таврійській губернії йшло на продаж 60 %, а в Херсонській – 65 % [53].

Відновлення влади більшовиків прийняло риси «диктатури пролетаріату». Органи державної влади отримали вертикальну підпорядкованість знизу доверху. Місцеві (сільські та волосні) ради почали змінюватися надзвичайними органами – ревкомками та комнезамками [54].

Політика класового розшарування на селі стала проявлятися у створенні комнезамів [55], яким надавалася вся повнота адміністративної влади [56]. В. Ленін підкреслював: «Організація сільської бідноти... стоїть перед нами як найважливіше питання всієї нашої революції, і навіть як найголовніше питання нашого внутрішнього будівництва» [57].

До літа 1919 року комнезамками були організовані в 75 % волостях України. На Півдні, за нашими підрахунками, їх було більше 100 [58]. Комнезамками не мали економічного стимулу до роботи [59] і не користувалися великою популярністю на селі. Тому паралельно з ними знову почали створюватися ради. Існування комнезамів призвело до розколу між багатшими та біднішими селянами. Заможний селянин не хотів віддавати першість на селі наймитам, підкоряючись комнезаму [60]. Політика класового розшарування поставила справжнього господаря поза законом, піднявши на небачену висоту люмпенізований прошарок села. Проте незадоволення заможних селян до кінця квітня 1919 року рідко переростало в збройну боротьбу.

12 квітня 1919 року РНК УРСР видав наказ «Про розверстку надлишків врожаю 1918 і попередніх років» [61]. Хлібна розверстка накладалася на селянські господарства з площею землі понад 5 десятин, причому на господарства з площею понад 10 десятин розверстка була за підвищеними нормами. Головний тягар продрозверстки мав бути

покладений на заможних селян, які вже і раніше доводили свою незадоволеність політикою більшовиків. Насправді картина виявилась зовсім іншою. Наркомпрод України допустив помилку, встановивши для всієї території однаковий показник відмінності середняка від багатія.

Через це на Півдні України, де була висока забезпеченість землею [62], особливо після більшовицької реформи, середняк 1917 року повинен був сплачувати продрозверстку аналогічно до багатого селянина, тобто все віддати до зернини. З квітня 1919 року більше половини селян Півдня України, задавлених гнітом продовольчої розверстки, піднялося на боротьбу. Вже у квітні 1919 року на Херсонщині відбулося 6 повстань [63]. Тому й не дивно, що залишки хліба, визначені Наркомпродом у 140 млн пудів, були розверстані лиш на половину [64], а зібрано близько 4,3 % необхідної кількості зерна [65].

Ситуація в Україні була складною. Говорилося в одному із звітів управління Наркомпроду: «Самі тяжкі періоди громадянської боротьби у Великоросії не витримують порівняння з тими умовами, які склались на Україні» [66]. Важко було створити навіть місцеві продовольчі органи, бо вони не користувалися популярністю у селян. Так, у другій половині травня 1919 року в найбільш хлібних губерніях – Херсонській і Таврійській – вони тільки почали створюватися [67]. Тому для «допомоги» та вирішення продовольчих проблем, в Україну були направлені російські кадри [68], що ще більш ускладнювало ситуацію на селі.

За прикладом Росії в Україні, згідно з декретом «Про соціалістичне землевпорядкування і заходи переходу до соціалістичного землеробства», почали створюватися комуни, артїлі, радгоспи. Зацікавленість більшовиків у створенні колективних господарств була зрозумілою. Вони набагато краще піддавалися централізованому впливу, ніж селяни-власники. Артїлям та комунам надавалися пільги, допомога насінням, худобою, реманентом. Для кредитування колективних господарств Раднарком України виділив у квітні 1919 року 500 тис. крб [69]. За травень-червень цього ж року в Україні було створено 144 нові колективні господарства [70], а у Херсонській губернії виділено 350 тис. десятин землі для організації радгоспів [71].

Селянин-господар розумів створення колективних господарств, як втрату землі, на якій йому доведеться працювати наймитом, а не господарем. «Хай вони здохнуть зі своєю комунією!» – це дійсні слова селян [72]. Створення колективних господарств остаточно розділило селян Півдня України на бідних та заможних. Заможні селяни, поставлені владою більшовиків поза законом, піднялися на боротьбу.

Ситуація на фронтах все більш загострювалася. Тому 5 серпня 1919 року Раднарком УСРР ухвалив рішення про мобілізацію до

Червоної армії чоловіків віком до 45 років. Це рішення лягло найважчим тягарем на ті прошарки селян, які залишилися вірними більшовицькій владі. Мобілізація проводилася примусово і масово. Більшовицькі агітатори намагалися довести, що селяни підтримують мобілізацію [73], але тільки після збору врожаю [74]. Як приклад, наводився перехід до Червоної армії ескадрону з Антонівсько-Привольнянського району [75]. Проте це був скоріше виняток, ніж правило. Принцип обов'язкової військової служби радянській вітчизні був зовсім непопулярним в українського селянства [76].

Небажання брати участь у мобілізації було зрозумілим. Заможна частина селянства вже не підтримувала владу більшовиків, а бідні не хотіли знову на війну, яка продовжувалася з невеликими перервами вже п'ятий рік. Перспектива відірватися від сім'ї перед збором врожаю привела до того, що значна частина селян більш охоче йшла в повстанський загін, ніж в армію. Про справедливість цього висновку свідчать факти збройних зіткнень під час примусової мобілізації [77], а також не протидію денікінській армії, в якій селяни спочатку бачили визволительку від продрозверстки [78].

Політика «воєнного комунізму» і вибух повстанського руху негативно вплинули на боєздатність частин Червоної армії, особовий склад якої в Україні переважно складався з селян. Командуючий Укрфронтом В. Антонов-Овсієнко був одним із небагатьох, хто ще навесні 1919 року помітив небезпеку «воєнно-комуністичних» заходів, їх негативний вплив на військові частини. 17 квітня 1919 року він надіслав на ім'я В. Леніна доповідну записку, в якій доводив, що зміцнення армії гальмується «неправильним напрямом всієї політики українського уряду», який проводить «продовольчу політику за допомогою продармії» [79] при майже повній відсутності радянської влади в селах.

Влада більшовиків не звертала належної уваги і на національне питання. А Південь України був дуже строкатим у цьому відношенні – німецькі, болгарські та єврейські колонії, які жили єдиними громадами і діяли разом [80].

Кожен член громади відчував себе часткою єдиного національного колективу. Приблизна кількість колоністів на Півдні України була такою: євреї – 7,38 % від загальної кількості жителів, німці – 6,22 %, а болгары – 1,05 % [81]. Прорахунки влади більшовиків боляче вдарили по національній свідомості колоністів, і вони також піднялися на боротьбу.

Ще більше ускладнили становище єврейські погроми, які чинили деякі більшовицькі військові частини. Так, у Сімферополі загін матросів вчинив різанину місцевої інтелігенції і буржуазії. Під час цього варварського акту постраждали головним чином євреї. «Сімферопольці»

прибули до Одеси, де об'єднались з іншими більшовицькими військами. Вони спробували і там вчинити погром, але випадковість врятувала місто [82].

Антисемітизм більшовицьких частин яскраво проявлявся на прикордонних пунктах, особливо при переході з Росії в Україну.

Інтенсивність і форми боротьби за хліб в Україні різко відрізнялися від ситуації в Росії, бо там влада була російська і села російські, а в Україні проти українського селянства боролася переважно російська влада більшовиків. Тому в Україні ця боротьба одночасно носила соціальний і національний характер [83]. Переважна більшість бійців у продзагонах, які направлялися в південні райони України, були вихідці з Росії [84]. В одній з телеграм на адресу Наркомпроду України говорилося: «Сьогодні у ваше розпорядження надійде відбірна група – 151 робітник – з Петрограду. Всі комуністи та співчуваючі» [85]. Так за перші два місяці 1919 року з Росії було послано бійців до продовольчих загонів – у Херсонську губернію 1 000 чоловік, в Таврійську – 150 [86].

Антибільшовицькі повстання селян на Півдні України придушувалися, головним чином, «інтернаціональними» загонами, які були сформовані з китайців, латишів, естонців, сербів, росіян, тому що українські частини діяли в таких випадках неефективно, а то й переходили на бік повстанців [87]. Всі ці приклади наводять на думку, що антибільшовицькі повстання українських селян схожі на боротьбу з окупантами, проти яких виступало все населення.

Важливим для українського села було релігійне питання, яке також не було вирішене владою більшовиків. Перша Конституція Росії в § 13 визначила таке ставлення до церкви: «Церква є відділена від держави...» [88]. В Конституції УСРР релігійна справа мала більш широке трактування. § 23 звучав так: «... з метою забезпечення за працюючими дійсної волі сумління, а також припинення можливості використовувати релігію і церкву в інтересах класового люду, церква відокремлюється від держави...» [89]. Крім того, § 21 (пункт 2) містив запис, що «членці і духовні настоятелі церков та релігійних культів» позбавлені права голосування і права бути обраними до «будь-яких місцевих чи вищих органів радянської влади». Відокремлення церкви від держави та позбавлення релігійних діячів громадських прав, а також відбір у них землі – зробили служителів культу ворогами більшовицької влади.

В Україні не проводилася така кількість протицерковних заходів, які вже до того були проведені в Росії. Громадянська війна, селянські повстання не дали можливості владі більшовиків закріпитися на Україні, тому головним джерелом протидії церковній політиці була партійна протирелігійна пропаганда [90]. Друкували її переважно на російській

мові. Одним із засобів такої пропаганди було публічне богохульство і насмішки над церковними святинями, але подібна практика не знайшла широкого застосування на Півдні України.

Більшовицька політика була суто антирелігійна. Тому була відкинута спроба патріарха православної церкви Тихона дійти до згоди. Патріарх у заяві від 18 жовтня 1919 року висловив думку, що для церкви немає значення, яка форма влади панує в державі, і закликав віруючих не чинити ніяких дій проти більшовиків. Але позиція нейтралітету не задовольняла радянську владу. Більшовики вимагали лише активної допомоги. Проте православна церква не могла співпрацювати з атеїстичною владою. Тому ще одна впливова частина населення Півдня України стала до збройної боротьби з більшовиками [91].

Повстанський рух селян Південної України проти більшовиків весною-літом 1919 року був, головним чином, селянським, стихійним. Українські соціал-демократи та «незалежники» активно діяли в Північній та Центральній Україні [92], де було створено Всеукраїнський ревком і Головний повстанський штаб. Боротьбисти також намагалися протидіяти політиці «воєнного комунізму». Вони добивалися «права дозволити кооперативам піднімати тверді ціни», що фактично вело до відновлення вільної торгівлі. Колегія Наркомпроду відкинула ці пропозиції і вивела боротьбистів зі свого складу [93]. В той же час вплив партій на Південну Україну був малим. Повстанський рух селян спалахнув у результаті антиукраїнської політики більшовицької влади, яка проявлялась в економічній, національній, військовій сферах та релігійному питанні. Повстання антибільшовицького характеру тривали до самого приходу денікінських військ і продовжувалися у вигляді створення проденікінських загонів.

У кінці серпня 1919 року на Півдні України встановився денікінський режим. Він не мав позитивної ідеології [94], що і послужило головною причиною його поразки. Денікінські ідеологи знайшли вихід у «невизначеності». Пропаганда проголошувала, що білогвардійська армія має головне завдання – скинення влади більшовиків, а форму майбутнього правління мають визначити народні представники після війни [95].

Головну силу денікінських військ становила козака армія генерала П. Краснова та Добровольча армія, які підтримували наступ О. Колчака з півдня [96]. Велику військову допомогу білогвардійцям надавали колишні союзники Росії – держави Антанти. Так, тільки Великобританія до літа 1919 року надала в розпорядження денікінських військ 425 тис. гвинтівок, 10 тис. кулеметів, 2 700 гармат, 224 аероплани, 42 танки [97].

У вересні 1919 року генерал А. Денікін звернувся за допомогою до президента США В. Вільсона. Звернення знайшло позитивний відгук.

Сполучені Штати надали озброєння і спорядження, достатнє для стотисячної армії [98]. Отже, білогвардійські військові сили мали на озброєнні найкращу військову техніку того часу.

Основні положення політики денікінського режиму були викладені в офіційному документі – Декларації «За що ми боремося?» Декларація була опублікована навесні 1919 року і містила такі положення:

1. Знищення більшовицької анархії і відтворення в країні правового порядку.

2. Відновлення могутньої Єдиної і Неподільної Росії.

3. Скликання народних зборів на основі загального виборчого права.

4. Проведення децентралізації влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування.

5. Гарантія повної громадянської свободи і свободи віросповідання.

6. Негайне проведення земельної реформи для усунення земельної потреби трудящого населення.

7. Негайне введення робітничого законодавства, яке забезпечить захист трудящим класам від експлуатації їх державою і капіталом [99].

У вересні 1919 року денікінське командування змінило план: замість походу на Москву було вирішено йти в Україну. Позицію білих в українському питанні чітко висловив В. Шульгін: «Південно-Західний край є російським...», а Денікін у своїх спогадах писав: «Самостійної України не визнаю [100]. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, або повинні приєднатись до нас...» [101].

За словами того ж А. Денікіна, з такими міркуваннями погодилася Франція та Великобританія. Проте У. Черчилль радив білогвардійцям: «Йти, скільки можливо, назустріч українським сепаратним прагненням».

Південний фронт знову став головним у громадянській війні. Денікінські армії були найбільшою загрозою для більшовицької і радянської влади взагалі. Білогвардійці ставили завдання знищити більшовиків і відновити основи державності та соціального миру. Проте політична ситуація відволікала денікінське командування від вирішення цих завдань. На порядку денному стояли корінні державні питання: економічне (аграрне) і національне, вирішення яких було поза компетенцією військового керівництва [102].

Увесь час аграрне питання було головним для Півдня України, тому особливо важливою стала проблема ставлення селянства до нової влади. Заможні виразили словами свої симпатії до денікінців, а останні спочатку зайняли очікувано-нейтральну позицію [103].

Загальна земельна політика білогвардійського керівництва викладена в декларації А. Денікіна – листі голові Особового Засідання від 23 березня (5 квітня) 1919 року. Кінцева мета цієї політики – відновлення

дореволюційного правопорядку. «Державна користь Росії власне вимагає відродження і піднесення сільського господарства. Повне вирішення цього питання для всієї держави буде належати законодавчим органам, через які російський народ виявить свою волю». (Тобто Установчі збори – Ю.К.). «Але життя йде, тому Особливому Засіданню необхідно негайно почати розробку і складання положень для тих місцевостей, які знаходяться під управлінням Верховного головнокомандуючого військовими силами на півдні Росії. Вважаю необхідним вказати на ті основи, які повинні бути покладені в ці правила і положення:

1. Забезпечення інтересів трудового населення.
2. Створення і зміцнення потужних дрібних і середніх господарств за рахунок державних і приватних земель.
3. Збереження за власниками їх прав на землю...

За новими власниками земля, яка не перевищує встановлені розміри, закріплюється на правах недоторкованої власності» [104]. Денікін «занепокоєний» забезпеченням інтересів трудового населення – селянства, і тому доручив відновити малоземельне та безземельне селянське господарство поміщикам «шляхом добровільної згоди» або «шляхом відчуження», але обов'язково за плату. Перший спосіб – практично неможливий, бо ніхто добровільно не віддав би землю, а другий можливий тільки для селян, які мали великі гроші. Тобто, у виграші мали бути поміщики та найбільш заможні селяни.

Необхідність розробки постійного земельного закону була визначена в декларації А. Денікіна від 23 березня 1919 року. Для її впровадження була створена особлива аграрна комісія. Законопроект складався з 4353 пунктів і деяких приміток. З 14-15 листопада 1919 року почалося обговорення законопроекту на шпальтах різних газетах – була і критика, і схвалення. Так продовжувалось день у день – з моменту публікації і до поразки денікінщини. Законопроект так і не був прийнятий.

Тактика обговорення законопроекту без його прийняття мала свої причини. Бідне селянство з самого початку ворожо-очікуюче ставилось до денікінщини, і не чекало від неї нічого доброго. За «Наказом про податки з селян на користь поміщика» від 26 вересня 1919 року селяни, які отримали землю і зібрали з неї врожай, повинні сплатити її власникам по 200 крб за десятину [105].

Середнє селянство хоч і чуло про «посилення середнього господарства», насправді крім реквізицій, насильства та грубощів теж поки що нічого не одержало. Затверджувати законопроект було небезпечно, щоб одразу ж не налаштувати проти себе бідноту. Але не менш небезпечним було його замовчування, адже земельний законопроект з нетерпінням чекало середнє селянство.

У житті тактика замовчування призвела до того, що проти денікінщини єдиним фронтом виступило як бідне, так і середнє селянство, яке бачило, що всі заходи денікінської влади у сфері земельного питання зменшували права селян і були спрямовані на відновлення поміщицького ладу.

Селяни зрозуміли, що денікінщина була твердою владою, але не для селянства, а проти нього [106]. Військові частини, які проходили через села, забирали продукти, худобу, чинили насильства, за невиконання наказів страчували. Одночасно йшла реставрація поміщицького господарства, хоч відновити його в період громадянської війни було практично неможливо [107].

У серпні 1919 року було прийнято закон про врожай, за яким середнє та біднє селянство повинно було повернути поміщикам 1/3 хліба з кожної десятини, 1/2 сіна, 1/6 картоплі та овочів, а на користь денікінської армії – 5 пудів зерна з кожної десятини [108]. Фактично з моменту опублікування закону, денікінська влада стала фікцією. На місцях вибухнула стихійна боротьба селян.

З шовіністичних гасел зрозуміло, що національне питання не ставилося на порядок денний денікінським режимом, а ідею незалежної української держави він топив у крові [109]. Та найбільше національна ненависть проявилася у питанні щодо євреїв. «Рух Добровольчої армії – це погромний шлях, все одно, чи йде мова про наступ (у червні-жовтні 1919 року), чи про відступ (грудень 1919 року – лютий 1920 року)» [110]. Коли єврейська делегація в Одесі звернулася до А. Денікіна з проханням видати декларацію про рівність прав євреїв у Росії, то відповіді вона не отримала. Добровольча армія, яка спочатку декларувала, що білогвардійці виступають проти насильства і насильників, проводила страшні погроми. А. Денікін, як головнокомандуючий, є відповідальний перед історією за пролиття єврейської крові поряд з фактичними погромниками [111].

Громадянська війна продовжувалася і вимагала плати – «податку крові». Селянин повинен був власними руками і ціною власного життя відновлювати права ненависного поміщика. Мобілізація, оголошена білогвардійцями, зіграла головну роль у переході до активного військового опору селян.

В Україні основною причиною повстанського руху селян треба вважати аграрне питання (поміщицька реставрація). На Півдні України вирішальну роль відіграла також мобілізація, небажання нести людські та матеріальні втрати заради інтересів генерало-поміщицької диктатури [112].

Розстріли, грабунки-реквізиції, мобілізація, а головне – повернення багатіям землі і насадження поміщика, штовхали селян на порівняння денікінщини з більшовицькою радянською владою [113]. Більшовицька

влада теж застосовувала реквізиції (продрозверстку), але вона на той час віддала селянам частину землі. Ось так характеризували її селяни: «Хоч і плоха, але все-таки своя, селянська» [114]. Все погане, що селяни бачили в радянській владі, вони приписували більшовикам і вбачали зло не в радах, а в політиці «воєнного комунізму».

Ради стали настільки бажаними для селян, що вони йшли за кожним, хто боровся за владу рад. І відходили, коли боротьба йшла під іншими гаслами, або набувала кримінального відтінку. Отамани Григор'єв, Соколовський, Струк, які в процесі боротьби відійшли від радянських гасел, втратили підтримку більшості селян і їх загони поступово перетворилися в банди мародерів [115]. Для селянства Півдня України ради були повноправними представницькими органами місцевого самоврядування, з широкими повноваженнями і лиш частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам. Для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками волі центру.

Повне ігнорування денікінською владою національного питання, поряд з аграрними, військовими, економічними та політичними прорахунками, призвели до її поразки, в якій одну з головних ролей зіграв повстанський рух селян Півдня України. Конкретні заходи денікінщини: свобода торгівлі, лояльне ставлення до релігії та сільського способу життя вже не змогли зупинити партизанщину, бо запізнилися.

Для боротьби з денікінщиною селяни створювали загони, більшість з яких спочатку були стихійними – селянськими, а пізніше потрапляли під вплив більшовиків, боротьбистів, борбистів, анархістів (махновців) [116], або скочувалися до грабунку. Деякі загони були організовані різними партіями [117]. Восени 1919 року повстанців нараховувалося не менше 100 тисяч [118].

У цей же період створювалися і проденікінські повстанські загони – «куркульська самооборона», які організовували найчастіше білогвардійські агенти. Входили до них місцеві поміщики та заможні селяни [119], що значно потерпіли від більшовицької влади. Загони «куркульської самооборони» діяли легально по всій території Півдня України [120].

Селянський повстанський рух або так звана партизанщина мала двоїстий характер. Як і в кожному складному явищі поряд з позитивним моментом – визволення від денікінщини, були і негативні – відсутність військової дисципліни, грабунки-погроми, неузгодженість дій. Загальне становище на Півдні України було таким, що партизанщина при бажанні могла скинути будь-яку владу.

Повстанський рух селян за своєю природою та демократичним характером погано вживався з дисципліною сильної влади, яка намагалася

підпорядкувати своїм інтересам «селянську вольницю». На Півдні України він мав ще й національне забарвлення [121], бо українське селянство піднімалося на боротьбу проти російських диктаторських режимів: лівого (більшовицького) та правого (денікінського).

Після розгрому денікінщини повстанський рух селян продовжувався, знову піднявшись проти більшовицької влади. Тому як пророчі звучали слова одного з учасників подій, висловлені взимку 1919 року: «Прошу пам'ятати одне – скинувши Денікіна в партизанське море, ми самі змушені йти по ньому і легко можемо захлинутися» [122]. Подальші події підтвердили ці слова. Правда, більшовицька влада не «захлинулася в морі селянського гніву», а потопила в крові нові селянські повстання, які за усталеною звичкою назвали «куркульським бандитизмом». Особливо трагічною була доля в махновців, яких за спеціальним розпорядженням «арештовували і передавали до Особливого відділу» [123].

Становище селян України у 1917-1920 роках залишалося складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької, на першому етапі не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух. Характерною особливістю Півдня України був слабкий вплив національних влад та велика кількість заможних селян.

У 1917-1920 роках на Півдні України вирішальну роль зіграли три сили: більшовики, денікінці, повстанці. Перші дві були проросійськими, які намагалися підпорядкувати своїй владі українське селянство – головний чинник у боротьбі за національну незалежність. Проти більшовиків та денікінців розгорнулася повстансько-партизанська боротьба, яка мала схожі причини: невирішеність національного питання, реквізиції, примусова мобілізація. Головна відмінність між більшовицьким (ліва диктатура) і білогвардійським (права диктатура) режимами полягала в земельному та релігійному питаннях. Більшовики на першому етапі дали селянам частину землі, а денікінці намагалися реставрувати поміщицьке землеволодіння. Правда, білогвардійці, на відміну від більшовиків, проголосили свободу віросповідання і торгівлі. Ці відмінності вплинули лише на інтенсивність повстансько-партизанського руху. Антибільшовицькі повстання були головним чином стихійними, за деякими виключеннями, і виникали в різний час. Антиденікінський рух був краще організованим. Соціальний склад в обох напрямках повстанського руху був приблизно однаковим: селяни, робітники, інтелігенція. Боротьба часто мала національне забарвлення. Виникали повстанські загони стихійно або за допомогою спеціальних агентів,

проте пізніше організовувалися і спрямовувалися в певне ідеологічне русло більшовиками, боротьбистами, борбистами, анархістами та представниками деяких інших партій. Висока військова організація з селянською специфікою зробила повстанство однією з головних сил періоду громадянської війни на Півдні України.

Разом з тим не слід ідеалізувати повстансько-партизанський рух. Необхідно бачити всі його позитивні та негативні прояви, характерні для такого складного явища, як громадянська війна. Кожна війна, а особливо громадянська – це трагедія, яка наносить невинуваті жертви, втрати культурі, моралі, суспільству. Таку трагедію було змушене пережити українське селянство.